

CULT-RURAL

**Ανάδειξη ενός κοινού πολιτισμικού χώρου
των Ευρωπαϊκών Αγροτικών Κοινωνιών**

"Culture 2000"

Framework Programme in Support of Culture

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

Έφη ΚΑΡΠΟΔΙΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

Αρχαιολόγος, Δρ. Λαογραφίας

Αθήνα 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΜΗΝΥΜΑΤΑ.....	3
1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ.....	3
1.1 Βασικές έννοιες & Ορισμοί του Τοπίου	3
1.2 Η ανθρωπολογία του τοπίου	7
2. ΣΧΕΣΗ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟΥ	15
Γενικές παρατηρήσεις	15
2.1. Σημάδια και σύμβολα: αρχέγονες σχέσεις.....	16
2.2. Ιερά δένδρα και δοξασίες.....	20
2.3. Τα αγροτικά τοπωνύμια ως φρουροί της μνήμης.....	24
ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ.....	27
ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	31

ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΤΟΠΙΩΝ: ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΜΝΗΜΗ ΚΑΙ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

1 ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

1.1 Βασικές έννοιες & Ορισμοί του Τοπίου

Τα αγροτικά τοπία συνιστούν ένα ουσιαστικό τμήμα της κληρονομιάς μας, είναι αψεудείς μάρτυρες της σχέσης του ανθρώπου με το φυσικό και το δομημένο περιβάλλον τόσο του παρελθόντος όσο και του παρόντος. Αποτελούν ένα αναπόσπαστο τμήμα της φυσικής και πολιτιστικής κληρονομιάς όντας ένα αιώνιο αρχείο στο οποίο αποτυπώνονται ο τρόπος με τον οποίο έζησαν και οργανώθηκαν οι άνθρωποι σε συγκεκριμένους τόπους.

Η Ελλάδα, λόγω της μακραίωνης και σημαντικής ιστορίας της χαρακτηρίζεται από τον πλούτο και την ποικιλία των πολιτιστικών της τοπίων. Αντικατοπτρίζουν τις πολιτιστικές και κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές στους αιώνες, καθώς και τις μνήμες, τις δοξασίες και τις ταυτότητες των κοινωνιών που έζησαν σε αυτά. Ο πολιτισμός διαδραματίζει ένα ηγετικό ρόλο στις σύγχρονες κοινωνίες συνεισφέροντας στο δίκτυο των σχέσεων που διαμορφώνονται ανάμεσα στους ανθρώπους και το περιβάλλον τους.

Το κείμενο που ακολουθεί θα προσπαθήσει να αποτυπώσει τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι εξέφρασαν τη σχέση τους με το τοπίο, την κοινωνία και την ανάπτυξή της. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο συνολικό ρόλο του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με τους ερευνητές το περιβάλλον ενσωματώνει την τέχνη και την ιστορία, τους μύθους και τις παραδόσεις, τη μνήμη των ανθρώπων. Μεταξύ των επιστημόνων κάθε σύστημα αλληλεπίδρασης μεταξύ της ανθρώπινης δραστηριότητας και της φυσικής οίκησης θεωρείται ως **πολιτιστικό τοπίο**. Ως εκ τούτου ο κύριος στόχος είναι να κατανοήσουμε την πολυπλοκότητα και τη σπουδαιότητα των τρόπων με τους οποίους οι

άνθρωποι δομούν τη σχέση με το περιβάλλον τους έχοντας κατά νου ότι ο τρόπος με τον οποίο ζουν οι άνθρωποι καθοδηγείται από τον συγκεκριμένο τόπο στον οποίο ζουν και ότι οι άνθρωποι έχουν διαμορφωθεί με ένα συγκεκριμένο τρόπο επειδή ακριβώς κατοικούν και στους συγκεκριμένους τόπους.

Για τους σκοπούς του συγκεκριμένου προγράμματος θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην νησιωτική Ελλάδα και ιδιαίτερα στην Κρήτη και τις Κυκλάδες, όπου παρατηρούνται εδραιωμένες παραδόσεις και έθιμα συνδεδεμένα με τη φύση και το περιβάλλον. Τα μνημεία και τα ιστορικά κτίρια, αν και εξαιρετικά σημαντικά στην ανάλυση του τοπίου, δεν θα συμπεριληφθούν καθώς αποτελούν αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας.

Το **τοπίο** έχει τις ρίζες του στην Ευρωπαϊκή παράδοση της τοπιογραφίας, η οποία αναπτύχθηκε από τα τέλη του 16^{ου} έως και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι καλλιτέχνες απεικόνιζαν την εξοχή προσπαθώντας να θυμίσουν στους ανθρώπους το ιδεώδες της απλής ζωής, εγγύτερα στη φύση. Ο όρος απέκτησε με τον καιρό ευρύτερη έννοια, που «αποτυπώνει όχι τόσο το ακριβές περιβάλλον αλλά κυρίως τον τρόπο με τον οποίο το περιβάλλον αυτό γίνεται αντιληπτό»¹. Σταδιακά ο όρος τοπίο απέκτησε στη διεθνή βιβλιογραφία διάφορες ερμηνείες², με πιο πρόσφατη αυτή της Ευρωπαϊκής Συνθήκης για το Τοπίο-γνωστή και ως Συνθήκη της Φλωρεντίας -που παρουσιάστηκε το 2000 από το Συμβούλιο της Ευρώπης, βάση της οποίας (αρθρ. 1) «*Το τοπίο είναι μια περιοχή, όπως γίνεται αντιληπτή από τους ανθρώπους, ο χαρακτήρας της οποίας είναι αποτέλεσμα της δράσης και αλληλεπίδρασης των φυσικών ή/και ανθρωπογενών παραγόντων*»³.

Η πρώτη επίσημη χρήση του όρου έγινε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον Γεωγράφο Otto Schultze που όρισε δύο είδη τοπίου:

- το **φυσικό τοπίο** (*Urlandschaft*), ή το τοπίο που υπήρξε πριν ο άνθρωπος προκαλέσει αλλαγές και

¹ Hamish Forbes, *Meaning and Identity in a Greek Landscape: An Archaeological Ethnography*, Cambridge University Press

² Βλ. και W. Haber HABER, W (1995) *Concept, Origin, and Meaning of Landscape*. UNESCO's Cultural Landscapes of Universal Value: Components of a Global Strategy. UNESCO, New York. Pages 38-42

³ Η Συνθήκη μπήκε σε εφαρμογή την 1^η Μαρτίου 2004. Σύνοψη των πολιτικών του Συμβουλίου της Ευρώπης για το τοπίο παρουσιάστηκαν το 2003 και με βελτιώσεις το 2006 και το 2007. Στην Ελλάδα κυρώθηκε πρόσφατα μετά από εισήγηση του ΠΕΧΩΔΕ (Απρίλιος 2009).

- το **πολιτιστικό τοπίο** (*Kulturlandschaft*), που δημιουργήθηκε από τον ανθρώπινο πολιτισμό.

Ο κλασσικός ορισμός του **Πολιτιστικού τοπίου** προέρχεται από τον Ανθρωπογεωγράφο Carl O Sauer, βάση του οποίου «το πολιτιστικό τοπίο διαμορφώνεται από το φυσικό τοπίο, από μια πολιτιστική ομάδα. Ο πολιτισμός είναι ο φορέας, η φύση το μέσο και το πολιτιστικό τοπίο το αποτέλεσμα». Σύμφωνα με τον P.J Fowler, στον προαναφερθέντα ορισμό, το φυσικό περιβάλλον διαδραματίζει πρωταρχικό ρόλο, ως το μέσο βάση του οποίου και δια του οποίου ενεργούν οι ανθρώπινοι πολιτισμοί.⁴

Το 1990 ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στο πολιτιστικό τοπίο ως ιστορικό στοιχείο και μεσολαβητή ανάμεσα στον τόπο και τον χρόνο. Όπως τονίζει ο Ken Taylor⁵ «τα πολιτιστικά τοπία ως αποτυπώματα της ανθρώπινης ιστορίας είναι τα πιο πλούσια ιστορικά αρχεία που διαθέτουμε. Μπορούν να μας πουν, εφόσον μάθουμε να ερμηνεύουμε και κατανοούμε τις ιστορίες τους, για τα κατορθώματα και τις αξίες των προγόνων μας, για τις τωρινές μας αξίες και τα ιδανικά καθώς και για αυτά των μελλοντικών γενεών.... Αποτελούν παράθυρο για το συλλογικό μας παρελθόν, για την έκθεση του πολιτισμού μας. Με άλλα λόγια δεν είναι μόνο αυτό που βλέπουμε αλλά και ένας τρόπος για να βλέπουμε. Βλέπουμε με τα μάτια μας αλλά ερμηνεύουμε με το μυαλό μας»⁶.

Το 1992 η Επιτροπή για την Παγκόσμια Κληρονομιά υιοθέτησε τον όρο «**πολιτιστικά τοπία**» σε μια προσπάθεια κατηγοριοποίησης περιοχών της κληρονομιάς που δεν ήταν ούτε αμιγώς φυσικές αλλά ούτε και απολύτως πολιτιστικές. Το 2006 μια επισκόπηση όλων των συνδυασμένων προσπαθειών της Επιτροπής για την Παγκόσμια Κληρονομιά με συμμετοχή ειδικών της παγκόσμιας ακαδημαϊκής κοινότητας προσέφερε μια ευρύτερη προσέγγιση, με τον όρο να περιλαμβάνει ουσιαστικά σχεδόν όλη την κατοικημένη

⁴ Σύμφωνα με αυτό τον ορισμό το τοπίο θα πρέπει να προστατευθεί. Στο πλαίσιο αυτής της τάσης τα φυσικά τοπία της Σουηδίας ήταν από τα πρώτα που έτυχαν προστασίας ως ανυμνήσεις ενός ειδυλλιακού παρελθόντος, βλ και Knut Faegri, στο *The Cultural Landscape: Past, Present and Future*, ed. Hilary H. Birks, Cambridge University press 1988.

⁵ Ken Taylor, Cultural landscape as open air museum, *Humanities Research* Vol. 10 No. 2, 2003, pp 51-61.

⁶ ο.π. . Σημειώνει επίσης «Το ενδιαφέρον για την αποτελεσματικότητα των ιστορικών τοπίων ως ολοκληρωμένων ιστορικών τεκμηρίων με τις συνακόλουθες αξίες της κληρονομιάς τονίστηκε περαιτέρω στη διάρκεια του διεθνούς εργαστηρίου– *Conservation of Cultural Landscapes Workshop* – που διοργανώθηκε στη Ρώμη τον Ιούνιο του 2003 από το Διεθνές Κέντρο για τη Μελέτη της Προστασίας και της Συντήρησης των Πολιτιστικών Αγαθών (ICCROM). Εκπρόσωποι από 16 χώρες το παρακολούθησαν και αντάλλαξαν απόψεις για το τι είναι η κληρονομιά του τοπίου με έμφαση στη φυσική, προγονική, πολιτιστική και πνευματική διάσταση. Αυτό με τη σειρά του υπογραμμίζει τη σημασία αναγνώρισης των άυλων αξιών που βασίζονται στις πολιτιστικές παραδόσεις που είναι εμφανείς στα ιστορικά τοπία μαζί με τη φυσική τους σύνθεση και μορφή»

επιφάνεια του πλανήτη, μαζί με όλες τις χρήσεις, ιδέες, παραδόσεις και αλληλοεπιδράσεις των ανθρώπων που ζουν σε πολιτιστικά τοπία. Βάση των παραπάνω «ένα **τοπίο** αποτελείται από τα εμφανή χαρακτηριστικά μιας περιοχής, όπως είναι τα φυσικά στοιχεία, οι σχηματισμοί του εδάφους, τα ζωντανά στοιχεία όπως η χλωρίδα και η πανίδα, τα αόριστα στοιχεία όπως το φως και οι καιρικές συνθήκες, και τα ανθρώπινα στοιχεία όπως η ανθρώπινη δραστηριότητα ή το δομημένο περιβάλλον».

Τα πολιτιστικά τοπία ορίζονται από την Επιτροπή Παγκόσμιας Κληρονομιάς της UNESCO (2005) ως ξεχωριστές γεωγραφικές περιοχές που «αντιπροσωπεύουν την σύζευξη φύσης και ανθρώπου». Αυτή η ιδέα έχει προσαρμοστεί και αναπτυχθεί από τους οργανισμούς διεθνούς κληρονομιάς σε μια προσπάθεια συμφιλίωσης «ενός από τους πιο κυρίαρχους δυισμούς στην Δυτική σκέψη- αυτόν της φύσης και του πολιτισμού». Η Παγκόσμια Επιτροπή Κληρονομιάς υιοθέτησε τρεις κατηγορίες πολιτιστικών τοπίων, οι οποίες είναι :

1. «ένα τοπίο σχεδιασμένο και εσκεμμένα κατασκευασμένο από τον άνθρωπο»,
2. «ένα οργανικά εξελισσόμενο τοπίο» το οποίο θα μπορεί να είναι «τμήμα ή ερείπιο τοπίου» (δηλ ένα τοπίο το οποίο έχει σταματήσει να αναπτύσσεται αλλά τα χαρακτηριστικά του οποίου παραμένουν ευδιάκριτα)) ή ένα «συνεχές τοπίο» (δηλ ένα τοπίο που διατηρεί έναν ενεργό ρόλο στη σύγχρονη ζωή, σχετίζεται με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής και το οποίο συνεχίζει να εξελίσσεται, με εμφανή τα στοιχεία εξέλιξης στον χρόνο),
3. ένα «συνειρμικό πολιτιστικό τοπίο», το οποίο μπορεί να εκτιμάται λόγω «της θρησκευτικής, καλλιτεχνικής ή άλλης πολιτιστικής σύνδεσης με το φυσικό περιβάλλον».

Βάση των παραπάνω, το τοπίο είναι ένα πολύπλοκο θέμα που αποτελείται από πολλά στοιχεία, όπως φόρμες, συνειρμούς, σύμβολα και ερμηνείες. Οι σύγχρονες μελέτες προσπαθούν να ερευνήσουν την πολυεπίπεδη σημασία που έχει ένα συγκεκριμένο τοπίο για κατοίκους του, πώς αντιλαμβάνονται τις ρίζες τους και πώς οι σχέσεις μεταξύ του

τοπίου και των κατοίκων διαμορφώνονται στις διάφορες γενιές ⁷. Πρόκειται περισσότερο για τη διαμόρφωση της ταυτότητας, των κοινωνικών σχέσεων, τη μεταφορά εμπειρίας, αξιών, εθίμων και των βλέψεων που συγκροτούν τον πολιτισμό. Το πολιτιστικό τοπίο γίνεται έτσι όχι μόνο το μέσο αλλά και το μήνυμα. Είναι κομμάτι του πολιτισμού και μπορεί είτε να τον ενισχύσει είτε να τον αποδυναμώσει. Το τοπίο είναι ο καθρέφτης μέσα στον οποίο οι κάτοικοί του κοιτούν για να αξιολογήσουν την δική τους ταυτότητα σε σχέση με τον κόσμο ⁸. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την Ελληνική Πολιτιστική ταυτότητα, η οποία βασίζεται όχι μόνο πάνω στους σχηματισμούς που συμβαίνουν με το πέρασμα του χρόνου αλλά και στις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες του Ελλαδικού χώρου οι οποίες επηρεάστηκαν από κοινές πρακτικές και εμπειρίες και αντικατοπτρίζονται τόσο στην πολιτιστική παράδοση-τοπικά ήθη και έθιμα-όσο και στη γλωσσική έκφραση και στα διάφορα ήδη ψυχαγωγίας ή καλλιτεχνικής έκφρασης-λαϊκό θέατρο, χορός, μουσική καθώς επίσης και στο δομημένο περιβάλλον.

1.2 Η ανθρωπολογία του τοπίου

Τις τελευταίες δεκαετίες το τοπίο έχει προσελκύσει την προσοχή διαφόρων επιστημονικών τομέων, όπως είναι η χωροταξία, η πολεοδομία, η οικονομία, η οικολογία και φυσικά η γεωγραφία, η ιστορία της τέχνης και του τοπίου, η αρχαιολογία. Τα τοπία δεν θεωρούνται πλέον μόνο «ως τοποθεσίες ιστορικών γεγονότων και πηγή για τη ζωή και τις δραστηριότητες των προηγούμενων κοινωνιών» αλλά διερευνώνται «τόσο σε σχέση με τη χρησιμότητά τους όσο και σε σχέση με και τον συμβολισμό τους» ⁹, ως διαδικασίες που δημιουργούν συνδέσμους ανάμεσα στ παρόν και το παρελθόν. Τα αγροτικά τοπία δεν είναι πλέον παραμελημένα ¹⁰. Παρόλα αυτά, έως πρόσφατα, όπως συμβαίνει και με άλλα τοπία της Μεσογείου, τα Ελληνικά τοπία δεν αποτελούσαν αντικείμενο έρευνας για τους κοινωνικούς ανθρωπολόγους. Εθνογράφοι και λαογράφοι έχουν μελετήσει μόνο

⁷ Hamish Forbes, ο.π

⁸ Briaval Holcomb “gender and heritage interpretation” στο *Contemporary issues in Heritage and Environmental interpretation*, David Uzell & Roy Ballantyne (eds), London UK 1998

⁹ TERKENLI Theano S., *New landscape spatialities: the changing scales of function and symbolism*, Department of Geography University of the Aegean, Μυτιλήνη,

¹⁰ Βλ. Και το ερευνητικό έργο *Unlocking Historic Landscapes in the Eastern Mediterranean*: Principal Investigator: Professor J Crow, School of History, Classics, and Archaeology, University of Edinburgh Co-Investigator: Dr Sam Turner, School of Historical Studies, University of Newcastle upon Tyne

χαρακτηριστικά των αγροτικών τοπίων καθώς επικεντρώνονταν περισσότερο στους κατοίκους των τοπίων παρά στα ίδια τα τοπία και τη σημασία τους για τους ανθρώπους. Παρόλο που η κατάσταση άλλαξε, η καταγραφή και ερμηνεία του τοπίου από πολιτιστικής πλευράς εξακολουθεί να είναι ένα πολύπλοκο θέμα. Αυτό οφείλεται κυρίως στο ότι πολλοί παράγοντες επιδρούν και επηρεάζουν την διαμόρφωση του τοπίου.

Κύριοι παράγοντες

Η πρόσφατη βιβλιογραφία εντοπίζει **δύο κύριους παράγοντες**: τον άνθρωπο και τη φύση (φυσικοί και ανθρώπινοι πόροι, γνωστοί επίσης και ως υλικοί παράγοντες). Η επίδραση του ανθρώπου είναι περισσότερο ευρεία και εμφανής μέσα από τις αλλαγές που κάνει ο άνθρωπος στη βλάστηση και την έντονη εκμετάλλευση των χρήσεων γης (αγροί, δάση, βουνά κλπ). Οι κλιματικές και περιβαλλοντικές αλλαγές, η ραγδαίες κοινωνικό-οικονομική ανάπτυξη των τελευταίων δεκαετιών, η ανεξέλεγκτη αστικοποίηση και η τουριστική ανάπτυξη έχουν ασκήσει έντονες επιδράσεις στα τοπία, κυρίως τα αγροτικά. Τα τοπία επομένως δεν είναι σταθερά, αντιθέτως αλλάζουν συνεχώς με βάση την αλληλοεπίδραση μεταξύ των φυσικών και πολιτιστικών δυνάμεων αλλά και των κοινωνικών αναγκών. Αυτές οι αλλαγές είναι περισσότερο ή λιγότερο αποφασιστικές αναλόγως και με τη περίοδο που συμβαίνουν, τις αξίες της τοπικής κοινότητας αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας, της σχέσης μεταξύ των ανθρώπων και του περιβάλλοντός τους καθώς επίσης και με την ιδιαίτερη την σημασία που έχει για την συγκεκριμένη κοινότητα. Επομένως το τοπίο είναι ένα δυναμικό φαινόμενο, στο οποίο αλληλεπιδρούν οι φυσικοί και ανθρώπινοι πόροι, είτε μέσω προγραμματισμένων ή και αναπάντεχων δράσεων¹¹.

Παρά τις ραγδαίες κοινωνικό-οικονομικές αλλαγές των τελευταίων δεκαετιών, **το Ελληνικό αγροτικό τοπίο**, ιδιαίτερα στην νησιώτικη Ελλάδα, διατηρεί τα κυριότερα του χαρακτηριστικά ορισμένα αναλλοίωτα από τα αρχαία χρόνια: την αυστηρή του ομορφιά

¹¹ M. Antrop, Why landscapes of the past are important for the future, *Landscape and Urban Planning* 70 (2005), σσ. 21-34

και την πλαστικότητα του. Ταυτόχρονα διατηρεί και ευρύτερα Μεσογειακά χαρακτηριστικά, όπως είναι:

- Η θάλασσα ως βασική πηγή σύνδεσης και επικοινωνίας,
- Οι γεωργικές πρακτικές,
- Η αλληλεπίδραση μεταξύ του ανθρώπου και της περιβάλλουσας φύσης και του πολιτισμού.

Ιστορικοί, αρχιτέκτονες, ταξιδιώτες, φωτογράφοι και συγγραφείς τουριστικών βιβλίων έχουν αποτυπώσει την ιδιαιτερότητα του Ελληνικού νησιωτικού αγροτικού τοπίου.

Παρόλα αυτά αξίζει να σημειωθεί ότι το τοπίο δεν παραμένει εντελώς αναλλοίωτο. Οι ραγδαίες αλλαγές στις αγροτικές πρακτικές, η εγκαθίδρυση των νέων δικτύων μεταφορών και επικοινωνιών (νέοι αυτοκινητόδρομοι), οι νέες επεμβάσεις στις αγροτικές κατασκευές, η ερήμωση από πυρκαγιές και η εκμετάλλευση του εδάφους για νέες χρήσεις, καθώς και επεμβάσεις για οικολογικούς λόγους (πχ ανεμογεννήτριες), έχουν ως συνέπεια «οικολογικά, πρακτικά και αισθητικά προβλήματα» σε πολλά αγροτικά τοπία ανά την Ελλάδα¹². Όπως τονίσαμε και παραπάνω ορισμένα χαρακτηριστικά παραμένουν αναλλοίωτα συντηρώντας ζωντανή τη μνήμη και συμβάλλοντας στην διαμόρφωση της πολιτιστικής ταυτότητας.

Το **Ελληνικό πολιτιστικό τοπίο** είναι γεμάτο από σημάδια και σύμβολα του τόπου και του χρόνου. Τα πιο εμφανή είναι οι **οικισμοί** και τα **σπίτια**. Για τους σκοπούς της παρούσας έρευνας θα επικεντρωθούμε στο νησιωτικό τοπίο της Κρήτης και των Κυκλάδων. Το κλίμα και τα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά -ξηρά καλοκαίρια και ήπιοι χειμώνες- καθώς και οι μακριές περίοδοι κατοχής -είτε από Δυτικούς κατακτητές (Φράγκοι, Βενετοί) αλλά και Οθωμανούς, επηρέασαν την ανάπτυξη των αγροτικών οικισμών. Η διαθεσιμότητα των υλικών και η εφευρετικότητα της ανθρώπινης φύσης καθόρισαν κυρίως την επιλογή του αρχιτεκτονικού ύφους. Τα σπίτια και οι οικισμοί

¹² βλ. Elias Beriatos, *Uncontrolled Urbanization, Tourism Development and Landscape Transformation in Greece*, 44th ISOCARP Congress 2008

αντανακλούν πολιτιστικά χαρακτηριστικά της κοινωνίας. Ταυτόχρονα αποτελούν και εμφανή σημάδια του τοπίου, διαμορφώνοντας το περιβάλλον γύρω τους.

Στις Κυκλάδες παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά, παρότι κάθε νησί έχει τα δικά του **ξεχωριστά στοιχεία** που διαμορφώνουν την **τοπική ταυτότητα**. Το νησιωτικό αγροτικό τοπίο χαρακτηρίζεται από τα διάσπαρτα σπίτια με πολύ συγκεκριμένες χρήσεις και λειτουργίες, που διαμορφώνουν τον μοναδικό μικρόκοσμο της νησιωτικής αγροτικής κοινωνίας. Γνωστά με διαφορετικά ονόματα (*κατοικίες, καθικιές, θημωνιές κλπ*) αποτελούν σημαντικά ίχνη της ανθρώπινης δραστηριότητας. Χρησιμοποιούνταν, και σε ένα βαθμό ακόμα και σήμερα, από τους αγρότες, τους καλλιεργητές και τους βοσκούς (ιδιαίτερα τα πολύ μικρά γνωστά ως *κελιά*) και περιλάμβαναν τα δωμάτια για την οικογένεια, τον ξυλόφουρνο και σε κάποιες περιπτώσεις τον στάβλο και το πατητήρι. Η επιλογή τοποθεσίας για την κατοικία εξαρτιόταν πάντα από την ιδιοκτησία γης. Παρόλα αυτά στην πλειοψηφία τους τα αγροτόσπιτα χτίζονταν στο εσωτερικό του νησιού κυρίως για προστασία, αλλά και για την διευκόλυνση των αγροτικών εργασιών. Στα πιο εύπορα νησιά (πχ Άνδρος, Πάρος), οι ιδιοκτήτες γης χρησιμοποιούσαν τα αγροτόσπιτα ως εξοχικές κατοικίες για καλοκαιρινή χρήση. Άλλοι τα νοικιάζανε στους φτωχότερους κατοίκους, με αντίτιμο συνήθως αγαθά. Τα περισσότερα σπίτια χτίζονταν σε φωτισμένες πλαγιές, καλλιεργήσιμες αλλά όχι πολύ βαθιές, σε ρεματιές και πεδιάδες όπου μπορούσαν να αξιοποιήσουν αξιοποιείτο το φυσικό κλίμα ως κλιματισμό, φυσικό φωτισμό, αποφεύγοντας έτσι την υπερβολική ζέστη του χειμώνα ή τους ισχυρούς βοριάδες και αξιοποιώντας τη γη για την καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων, φρούτων και λαχανικών, κρασιού και λαδιού.

Το κύριο κατασκευαστικό υλικό είναι η πέτρα και ο σχιστόλιθος. Το ίδιο υλικό χρησιμοποιείτο και για άλλες οικοδομές όπως **πέτρινες καλύβες** -εξελίχθηκαν από την αρχαία μορφή των κλαδόπλεχτων καλυβών με κωνοειδή σκεπή- που χρησιμοποιούνται από τους αγρότες ως προσωρινές κατοικίες ή ως αποθηκευτικοί χώροι (τα καλύτερα παραδείγματα τα βρίσκουμε στην Άνδρο). Τέτοιοι τύποι πέτρινων καλυβών με κωνοειδή σκεπή χρησιμοποιούνται ακόμα από τους βοσκούς στη Κρήτη ως προσωρινοί καταυλισμοί. Παρόμοιες πέτρινες κατασκευές (*μιτάτα* ή *κούμοι*) με εκφορική θολωτή

οροφή, κατασκευασμένες σύμφωνα με την Μινωική ταφική παράδοση, χρησιμοποιούνται σήμερα για την παραγωγή τυριού¹³.

Κοντά στην πέτρινη καλύβα υπήρχε συνήθως το **αλώνι**, περιβαλλόμενο από σχιστολιθικές πλάκες και με προσανατολισμό τέτοιο ώστε να προστατεύεται το στάρι και οι σπόροι από τους βορείους ανέμους. Το **ελαιοτριβείο** και το **πατητήρι**, ο **περιστεριώνας** και ο **ανεμόμυλος** είναι ανάμεσα στα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τα αγροτικά νησιωτικά τοπία όπου **μικρά ποτάμια** και **βρύσες**, κάποιες διακοσμημένες με μνημειακά γλυπτά (πχ στη Κέα, Άνδρο και Κρήτη) προσέφεραν το πολύτιμο νερό για πολλαπλές χρήσεις. Τα πιο εξαίσια όμως σημάδια του τόπου είναι οι **μικρές εκκλησίες**, και τα **μοναστήρια** (σε κάποια νησιά πραγματικά φρούρια πχ Νάξος και Κρήτη). Αφιέρωματα των ναυτικών ή των οικογενειών τους, με απλές ή και σύνθετες γραμμές, μονόχωρες ή δίκλιτες ή και τρίκλιτες, με τρούλους, με ή χωρίς φεγγίτες, με απλές ή σύνθετες τοιχογραφίες και αρμούς, οι μικρές εκκλησίες αποτελούν την πιο εύγλωττη έκφραση ταπεινότητας και πνευματικότητας. Ανάμεσα στα πιο εμφανή στοιχεία του τόπου και του χρόνου χαρακτηρίζουν τα τοπωνύμια που παίρνουν το όνομά τους από αυτές (*Άγιος Μηνάς, Άγιος Βλάσσης, Αγιά Μόνη, Επισκοπή* κλπ). Μικρά **προσκυνητάρια** στις άκρες των δρόμων δείχνουν το δρόμο για τις εκκλησίες. Με μια εικόνα μέσα και ένα μικρό καντήλι, που το ανάβουν τα απογεύματα οι γυναίκες ή και οι επισκέπτες της περιοχής. Οι **αναβαθμοί (ταράτσες)** που στοχεύουν στη δημιουργία καλλιεργήσιμης γης αλλά και στον περιορισμό της διάβρωσης του εδάφους αξιοποιούνται κυρίως για την καλλιέργεια ελαιόδεντρων και αμπελιών, που και τα δύο χαρακτηρίζονται από την προσαρμοστικότητά τους, αλλά και σταριού και λαχανικών. Αυτοί οι αναβαθμοί προστατεύονται από **ξερολιθίες** σε διαφορετικά ελεύθερα σχήματα (ορθογώνια, κάθετα) με μικρές ή μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες (*στίματα*), ακόμα και σε κατηφορικές πλαγιές, διαχωρίζοντας την περιοχή σε βοσκοτόπια και αγρούς και δημιουργώντας αφηρημένες μορφές γλυπτικής όταν το φώς του ήλιου αντανακλάται πάνω τους.

Κεντρικοί **δρόμοι** ή παράδρομοι, σε αρκετές περιπτώσεις λιθόστρωτοι και με σκαλοπάτια, χρονολογούμενοι από τους Μεσαιωνικούς χρόνους, οδηγούν στους αγρούς.

¹³ Στις τεχνικές κατασκευής οι ερευνητές διαπίστωσαν ομοιότητες με τους θαλαμωτούς τάφους και το ιερό σπίτι στο Χαμέζι της Μινωικής περιόδου.

Το σύστημα αυτό επικοινωνίας και καλλιέργειας της γης καθόρισε τους τύπους και την λειτουργικότητα των εθίμων που συνδέονταν με το καθεστώς ιδιοκτησίας καθώς επίσης και τους κανόνες που ρύθμιζαν τις σχέσεις των περιουσιών που γειτόνευαν (εθιμικό δίκαιο) και ζητήματα οικογενειακού δικαίου (όπως τα συστήματα της προίκας)¹⁴.

Τέλος **πηγές** και **βρύσες**, μικρά **ποτάμια** και **δάση**, είτε δάση με την κλασσική έννοια του όρου ή σε άλλη μορφή γνωστά και ως *φρύγανα* συνεισφέρουν ουσιαστικά όχι μόνο στη διαμόρφωση του τοπίου αλλά και στις τοπικές οικονομίες.

Ομοιότητες με τους οικισμούς των Κυκλάδων συναντάμε και στην **Κρήτη**, το μεγαλύτερο νησί της Ελλάδας με το μοναδικό αγροτικό τοπίο. Παρά τις κλιματικές αλλαγές που έχουν συμβεί, την διάβρωση του εδάφους και τις εξελίξεις στην τεχνολογία της γεωργικής καλλιέργειας, αλλά και την ερήμωση της ενδοχώρας, η Κρήτη διατηρεί το ιστορικό και γραφικό τοπίο της. Όπως και στις Κυκλάδες, πρότυπα αγροτικών κατοικιών συνεισφέρουν στην κατανόηση του αγροτικού τοπίου, όπου οι κάτοικοι έδειχναν και εξακολουθούν σε αρκετές περιπτώσεις να δείχνουν, σεβασμό στην αξιοποίηση του εδάφους.

Στη Κρήτη, περισσότερο από ότι στις Κυκλάδες, μπορεί κανείς να συναντήσει ακόμα ανθρώπους που ακολουθούν τον παραδοσιακό τρόπο ζωής. Στη πλειοψηφία τους κατοικούν στις αγροτικές περιοχές: είναι αγρότες, οινοπαραγωγοί, ελαιοπαραγωγοί, κτηνοτρόφοι και μελισσοκόμοι. Πολλοί άνθρωποι από τις αγροτικές περιοχές εξακολουθούν να χρησιμοποιούν παραδοσιακές μεθόδους για τη συγκομιδή ελιάς (χρησιμοποιούν μπαστούνι το επονομαζόμενο *κατσουνά*) ή και την μετακίνηση (με γαϊδούρια). Αγρότες που υιοθετούν σύγχρονες ή παραδοσιακές μεθόδους συνυπάρχουν και οι πρώτοι επωφελούνται από τη γνώση του παρελθόντος στην προσπάθεια τυποποίησης και προσφοράς ποιοτικών παραδοσιακών προϊόντων για ευρεία κατανάλωση. Παραδοσιακές κατασκευές συνυπάρχουν με σύγχρονες. Ένα κλασσικό παράδειγμα είναι η χρήση των **ανεμόμυλων** για την άντληση νερού (πχ Σητεία) όπου οι σύγχρονες τουρμπίνες παραγωγής αιολικής ενέργειας παράγουν ηλεκτρισμό από την

¹⁴ Βλ. και Marmaras E., Influences of customs in the formation of the Cycladic vernacular settlements, στο dr. E. Karpodini-Dimitriadi (ed) *Ethnography of European Traditional Cultures: Society, Cultural Tradition, Built Environment, European Seminar II- proceedings*, Αθήνα, 1996.

δύναμη του αέρα. Αυτοί οι σύγχρονοι ανεμόμυλοι κοντά σε πολλά χωριά προσθέτουν μια οικολογική διάσταση στο αγροτικό τοπίο.

Αναφορικά με την αιολική ενέργεια πρέπει να τονιστεί ότι οι παλιοί **ανεμόμυλοι**, κυρίως στις Κυκλάδες, δεν χρησιμοποιούνται πλέον για την άλεση αλεύρων και έχουν μετατραπεί κυρίως σε τουριστικά αξιοθέατα καθώς ενσωματώνονται στο τοπίο και αποτελούν ενθύμια της απλής αγροτικής ζωής του παρελθόντος. Δεν έχουν σχέση με τους τεχνολογικά εξελιγμένους ανεμόμυλους που χρησιμοποιούνται για αιολική ενέργεια, οι οποίοι για αρκετούς αποτελούν «μαύρο σημείο» στον ορίζοντα καταστρέφοντας τη θέα, ενώ για άλλους αποτελούν πηγή θορύβου και κίνδυνο για τα πουλιά. Παρά τα εμπόδια, οι τουρμπίνες αιολικής ενέργειας έχουν εγκατασταθεί σε αρκετά νησιά και σε ένα μεγάλο κομμάτι της Κρήτης καθώς αποτελούν μια εναλλακτική μορφή ενέργειας που δεν μολύνει το περιβάλλον και δεν επιφέρει περιβαλλοντολογικές αλλαγές.

Αναφερόμενοι στο αγροτικό τοπίο και την ποιότητα του, δεν πρέπει να αγνοούμε ένα πολύ σημαντικό σύγχρονο στοιχείο που επηρεάζει, επιδρά και συνδέεται άμεσα με το προς το ζην, **τον τουρισμό**. Η επίδραση των τουριστικών θέρετρων αλλά και η ανάπτυξη αγροτικού τουρισμού είναι σημαντική τόσο τις Κυκλάδες όσο και στη Κρήτη, καθώς επηρεάζει κυρίως τις τοπικές οικονομίες ιδιαίτερα εκείνες που είναι σε απόσταση από την ακτή.

Οι πόροι που παρέχονται από τις αγροτικές περιοχές στους ανθρώπους που εγκαθίστανται σε αυτές, περιλαμβάνουν την άμεση αξιοποίηση αγαθών και έμμεσα υπηρεσίες και λειτουργίες. Οι φυσικοί πόροι μπορούν να συντηρήσουν πολυάριθμες ανθρώπινες δραστηριότητες, εμπορικές και μη, όπως η καλλιέργεια και η εκτροφή ζώων, η συγκράτηση των πλημμύρων, η εκμετάλλευση του αέρα και του νερού, καθώς και η ανάπτυξη τοπικών τεχνικών, συλλογή τοπικών προϊόντων, τουρισμού κλπ. Όλα τα παραπάνω αποτελούν σημαντικά πλεονεκτήματα για την τοπική οικονομία, ενώ η αξιοποίησή τους έχει άμεση ή έμμεση επίπτωση στη δημιουργία του αγροτικού τοπίου. Οι αγροτικοί οικισμοί, όπως αναφέραμε παραπάνω, μπορούν να μας προσφέρουν πλούτο

πληροφοριών για το περιβάλλον και την κοινωνία ταυτόχρονα, τις δραστηριότητες και τις κοινωνικές σχέσεις (βόσκηση ή εντατική βόσκηση, συστηματική κτηνοτροφία, ανταγωνισμός για πόρους, εκμετάλλευση γης). Αναλύοντας το αγροτικό τοπίο βρίσκουμε πολλές «εγγραφές» που μας βοηθάνε να αποκωδικοποιήσουμε πολιτιστικές πρακτικές (τι κάνουν και τι δεν κάνουν οι άνθρωποι), αξίες και αρχές (συμπεριφορές και σεβασμός στους άλλους) και συσσωρευμένη γνώση (τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι και τι γνωρίζουν) ¹⁵. Επομένως το τοπίο γίνεται ένα «παλίμψηστο συμβόλων» όπου οι κοινωνικό-οικονομικές εξελίξεις, τα μεταναστευτικά ρεύματα και τα θρησκευτικά σύμβολα αφήνουν το σημάδι τους. Είναι πολύ περισσότερο από μια εικόνα ή μια αναπαράσταση καθώς υπονοεί «ταυτότητες που μοιράζονται», στρατηγικές επέμβασης, συστήματα τα οποία συχνά απεικονίζουν μια αμφιλογία μεταξύ της κρίσης που βιώνει το τοπίο και της κρίσης που βιώνει η κοινωνία και της συναίνεσης που ισχυρίζεται ότι το τοπίο είναι κληρονομιά που πρέπει να προστατευθεί και διατηρηθεί¹⁶.

¹⁵ βλ Esteban Zamora A and Pulgar Luque E., Man makes Space, Space makes Man in dr. E. Karpodini-Dimitriadi (ed) *Ethnography of European Traditional Cultures: Society, Cultural Tradition, Built Environment, European Seminar II-proceedings*, Athens, 1996

¹⁶ βλ Paysage au pluriel; pour une approche ethnologique des paysages, *Collection Ethnologie de la France*, Cahier 9

2. ΣΧΕΣΗ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΟΠΙΟΥ

Γενικές παρατηρήσεις

Είναι ευρέως αποδεκτό ότι υπάρχει μια στενή αλληλεπίδραση μεταξύ του ανθρώπου και του περιβάλλοντος. Το ανθρώπινο κοινωνικό σύστημα και το οικοσύστημα περιλαμβάνουν αμοιβαία αλληλοεπιδρώντα στοιχεία όπως το κλίμα, το έδαφος, το νερό, οι οργανισμοί, οι κοινωνικές δομές, η αγροτική καλλιέργεια και τα οικιστικά μοντέλα κλπ, τα οποία δημιουργούν συνδέσμους ευαίσθητους στις αλλαγές.

Επομένως η επικοινωνία μεταξύ ανθρώπου και περιβάλλοντος είναι δυναμική: το περιβάλλον ασκεί επίδραση στις ανθρώπινες δραστηριότητες που με τη σειρά τους επηρεάζουν το περιβάλλον. Ο άνθρωπος όμως δεν συνδέει μόνον την ύπαρξή του με το περιβάλλον όσον αφορά στους φυσικούς πόρους που χρησιμοποιεί και πολλές φορές εκμεταλλεύεται. Υπάρχει και συναισθηματική εμπλοκή με ορισμένες περιοχές τις οποίες είτε θαυμάζει και προσπαθεί να προστατέψει είτε αισθάνεται δέος και φόβο για άλλες. Επομένως το είδος της σχέσης που αναπτύσσει ο άνθρωπος με το περιβάλλον *«χρωματίζει τις αντιλήψεις και τις αποφάσεις του»* και αποκαλύπτει με έντονο τρόπο ότι ο πολιτισμός είναι βαθιά ριζωμένος στη φύση και αποτυπωμένος στο περιβάλλον¹⁷. Αυτό κατεξοχήν αφορά στα αγροτικά τοπία και στην δική μας περίπτωση στα Ελληνικά. Αγροτικά έθιμα, μύθοι και παραδόσεις διατηρούν ζωντανή τη μνήμη και διατηρούμενα ανά τους αιώνες αποτέλεσαν τον καθοριστικό παράγοντα της αγροτικής πολιτιστικής ταυτότητας. Λαϊκές δοξασίες, εορτές, εκφράσεις της κοινωνικής ζωής ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες, που έχουν υποστεί δομικές αλλαγές λόγω κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, διατηρούν κώδικες, σημάδια και σύμβολα. Διάφορα στοιχεία παρεμβαίνουν και δημιουργούν ένα σύνολο διακριτών τοπικών χαρακτηριστικών: το κλίμα, ο χώρος και το έδαφος συγκαταλέγονται σε αυτά. Έχουν επηρεάσει τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τα υλικά για την ένδυση, τον τρόπο με τον οποίο οργανώνουν τις χορευτικές τους κινήσεις και κατασκευάζουν τα μουσικά τους όργανα. Έτσι τα ενδύματα στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι πιο βαριά από ότι στα νησιά ενώ οι

¹⁷ See UNESCO MAB report series No. 55 Paris 13-16 June 1983

χοροί διαφέρουν επίσης ως προς τους βηματισμούς και τις κινήσεις. Οι αγροτικές περιοχές συγκροτούν ένα περίπλοκο σύστημα, με αλληλένδετες κοινωνικές και πολιτιστικές συνιστώσες.

Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα παρατίθενται στη συνέχεια.

2.1. Σημάδια και σύμβολα: αρχέγονες σχέσεις

Συμβολισμοί του νερού

Το Ελληνικό τοπίο εμπεριέχει πληροφορίες όχι μόνο για τις χρήσεις του αλλά και για την ανθρώπινη ιστορία, τους μύθους και την θρησκεία. Υπάρχουν τοπία ή τμήματά τους που είναι συνδεδεμένα με μια ιδιαίτερη αξία, με την ανάμνηση ένδοξου παρελθόντος ή με μια μεγάλη κακοτυχία, με μια ηρωική πράξη ή ακόμη και με πόλεμο. Το αγροτικό τοπίο είναι γεμάτο με στιγμές του παρελθόντος σαν αυτές, ορισμένες από τις οποίες έχουν αποθανατιστεί από κάποιο σημάδι του τόπου (φυσικό ή τεχνητό, όπως ένα μνημείο) ή με ιστορίες και μύθους. Τα Ελληνικά ήθη και έθιμα, τα διαφορετικά είδη των πανηγυριών και των εκδηλώσεων, των φεστιβάλ, των λιτανειών, της λαϊκής τέχνης και της παραδοσιακής μουσικής συνδέονται στενά με συγκεκριμένες περιοχές και με τα τοπία τους (πχ οι παραδοσιακοί χοροί στα ορεινά χωριά και εκείνοι στις νησιωτικές περιοχές). Οι Ελληνικοί αγροτικοί μύθοι και οι λαϊκές ιστορίες έχουν συνδεθεί με ένα συγκεκριμένο τοπίο και με τα στοιχεία του, τα οποία σε μια συγκεκριμένη στιγμή αποκτούν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, διαφορετικά από τα αρχικά τους. Το νερό ανήκει σε αυτή την κατηγορία.

Μύθοι και πνεύματα του νερού

Ένα από τα τέσσερα στοιχεία της αρχαίας Ελληνικής μυθολογίας, πηγή της γέννησης και της ζωής, το νερό έχει συνδεθεί με διαφορετικές χρήσεις και συμβολισμούς, θρησκευτικές πρακτικές, μύθους και παραδόσεις. «*Το νερό είναι αναπόσπαστο τμήμα των περισσότερων πνευματικών δοξασιών. Οι χρήσεις του και οι συμβολισμοί στη θρησκεία είναι πολλοί και ποικίλοι, οι πνευματικές και θεραπευτικές του ιδιότητες αντικατοπτρίζονται σε έθιμα και τελετουργικά και οι απεικονίσεις του είναι πολυπληθείς*

και ποικίλες. Αυτές οι διαφορετικές θρησκευτικές και πολιτιστικές πλευρές του νερού αντικατοπτρίζουν το εύρος των πολιτισμών που υιοθέτησαν το νερό ως το κύριο συστατικό στις τελετουργίες τους»¹⁸

Στην **αρχαία Ελληνική μυθολογία** το νερό χωρίζει τον κόσμο των ζωντανών από τον κόσμο των νεκρών (ύδατα της Στυγός) αλλά συγχρόνως συνέβαλε και στην αναγέννηση της γης μετά τον κατακλυσμό με τον οποίο ο Δίας τιμώρησε τους αμαρτωλούς. Αγαθά πνεύματα, οι **νύμφες**, είτε στους ποταμούς και τις λίμνες (*Ναϊάδες, Κρινήδες, Ποταμίδες, Αημνάδες*) ή στη θάλασσα (*Νηρηίδες*) κυριαρχούσαν στο νερό και βοηθούσαν τους ανθρώπους. Στην Ελληνική λαϊκή παράδοση οι Ναϊάδες αντικαταστάθηκαν από τις **νεράιδες**, που προτιμούν περιοχές κοντά σε υδάτινες πηγές, βρύσες και ποτάμια. Συνήθως εμφανίζονται μετά τα μεσάνυχτα και τους αρέσει να πειράζουν τους ανθρώπους, οι οποίοι πρέπει και να τις αποφεύγουν, ειδικά οι άνδρες που μπορεί να χάσουν την φωνή τους αν μιλήσουν σε αυτές.

Μυθικά πλάσματα (δράκοι) κυριαρχούν σε περιοχές με νερό και εμποδίζουν τους ανθρώπους από να τις χρησιμοποιούν. Στα νησιά του Αιγαίου οι άνθρωποι πίστευαν ότι το νερό κοιμάται μόνο μια ώρα. Ως εκ τούτου αν κάποιος ήθελε να πιεί νερό έπρεπε να το ξυπνήσει απαλά διαφορετικά το νερό εξοργίζεται και παίρνει το μυαλό του απρόσκλητου επισκέπτη. Το επίθετο *Υδρούσσα* ήταν κοινό σε πολλά νησιά (Κέα, Άνδρος κλπ) που διέθεταν πολλές πηγές. Έως σήμερα ένα από τα αξιοθέατα στη Κέα είναι το πέτρινο σκαλιστό λιοντάρι (*Λέοντας της Κέας*) που θυμίζει στους ανθρώπους μια τοπική παράδοση: οι νύμφες προστάτριες των πηγών απομακρύνθηκαν κατατρομαγμένες από την εμφάνισή του και στο νησί άρχισε μια μακρά περίοδος ξηρασίας.

Τοπωνύμια θυμίζουν παραδόσεις και δοξασίες που συνδέονται με υπερφυσικά πλάσματα. Ως ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αναφέρουμε το χωρίο Μαΐνητες στην Άνδρο, το όνομα του οποίου προέρχεται σύμφωνα με την παράδοση από τις Μαινάδες, τις φρενήρεις γυναικείες οπαδούς του Διονύσου.

¹⁸ UNESCO, World Water Day 2006, Water and Culture

Ο ρόλος και η σπουδαιότητα του νερού στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων αντικατοπτρίζεται στις διάφορες εκδηλώσεις και απεικονίσεις.

Καθαρήριο και εξαγνιστήριο νερό

Το νερό είναι γνωστό για την καθαρήρια δύναμή του: από αυτή τη φυσική διάσταση αποκτά μια άλλη μεταφυσική. Το νερό καθαρίζει το σώμα και κατ' επέκταση το εξαγνίζει. Για αυτό έχει υψηλού βαθμού συμβολισμό και αποτελεί κομβικό στοιχείο στις τελετές και στα θρησκευτικά έθιμα. Στον Χριστιανισμό, το νερό συνδέεται άρρηκτα με το μυστήριο του βαπτίσματος συμβολίζοντας την κάθαρση και την αναγέννηση. Ο Ιησούς Χριστός βαφτίστηκε στο ποταμό. Στις 6 Ιανουαρίου, στη γιορτή των Θεοφανείων, είναι συνηθισμένη πρακτική να ευλογούνται τα ύδατα: τα ύδατα της θάλασσας για να είναι ευνοϊκά στους ναυτικούς και τους θαλασσινούς ταξιδιώτες και των πηγών για να καθαρθούν. Στις αγροτικές περιοχές την παραμονή των Θεοφανείων οι ιερείς έπρεπε να επισκεφθούν τα αγροτόσπιτα και να τα ραντίσουν με το αγιασμένο νερό καθώς και τους αγρούς και τις αποθήκες. Αυτή η πράξη έχει συμβολική έννοια: να εκδιώξει τα κακά πνεύματα και να υποβοηθήσει τον ερχομό της άνοιξης. Οι αγρότες διατηρούσαν το αγιασμένο νερό στα σπίτια και το έπιναν όταν αρρώσταιναν, ή ράντιζαν με αυτό τους αγρούς και τα ζωντανά για να εξασφαλίσουν τη γονιμότητα και την παραγωγή.

Το νερό κατέχει κεντρικό ρόλο στη διαμόρφωση των λαϊκών εθίμων και σε πολλές περιπτώσεις αποκτά μαγικές ιδιότητες. Σε κάποια νησιά συνήθιζαν να ραντίζουν με νερό την γυναίκα που γεννούσε για να διευκολύνουν την έλευση του μωρού. Η νιόπαντρη νύφη έπρεπε να προσφέρει νερό ή καρπούς στη τοπική πηγή για να εξευμενίσει το νερό. Το έθιμο γνωστό ως «**το κέρασμα της βρύσης**» τελούνταν την παραμονή του νέου χρόνου σε πολλούς αγροτικούς οικισμούς της Κρήτης. Οι άνθρωποι συνήθιζαν να περνούν από μια πηγή, να πίνουν λίγο νερό και να ρίχνουν σε αυτήν ένα νόμισμα. Οι γυναίκες ετοίμαζαν ένα μικρό καλάθι (με γλυκίσματα, φρούτα και καρπούς και ένα μπουκάλι ρακί) και το έδιναν σε ένα παιδί. Το παιδί μετέφερε τις προσφορές στη πηγή και αφού ευχόταν για όλη την οικογένεια υγεία και ευτυχία τον καινούριο χρόνο, μάζευε και τα νομίσματα. Σε ορισμένα μέρη συνήθιζαν να ρίχνουν μικρά νομίσματα στα

πηγάδια. Παρόλο που το νερό συνδέεται άρρηκτα με τη ζωή, την ευζωία και την γονιμότητα, είναι επίσης στενά συνδεδεμένο με τον θάνατο και για αυτό αποτελεί κοινό στοιχείο στα ταφικά και νεκρικά έθιμα. Στα περισσότερα νησιά ρίχνουν νερό έξω από το σπίτι μετά την έξοδο του νεκρού και πλένουν πάντοτε τα χέρια τους με νερό μετά την κηδεία για να απομακρύνουν το μίasma του θανάτου.

Θεραπευτικό και αποτροπαϊκό νερό

Συνδεδεμένη με το στοιχείο της κάθαρσης είναι η πίστη για τις θεραπευτικές και αποτροπαϊκές ιδιότητες του νερού. Από τους αρχαίους χρόνους έως σήμερα το νερό πιστεύεται ότι έχει ιαματικές ιδιότητες, ενώ ορισμένα ύδατα θεωρούνται ότι κατέχουν θαυματουργές θεραπευτικές δυνάμεις. Σε όλα τα νησιά υπάρχουν αγροτικές τοποθεσίες, γνωστές ως «*αγιάσματα*» (είτε μέσα σε σπήλαια ή πηγές) με νερό το οποίο έχει ιδιαίτερες ευμενείς και θεραπευτικές δυνάμεις. Σε πολλές περιπτώσεις μια μικρή εκκλησία υπάρχει στο *αγίασμα* και δίνει στη περιοχή το τοπωνύμιο. Οι πιστοί πίνουν από το νερό για να αποκτήσουν τις υπερφυσικές δυνάμεις του και να προστατευθούν από ασθένειες ή συγκεντρώνουν τμήμα του και ραντίζουν τους τοίχους των σπιτιών για να εμποδίσουν τα κακά πνεύματα να εισέλθουν. Πολλές εκκλησίες έχουν χτιστεί κοντά σε πηγές νερού αφιερωμένες στη Παρθένο Μαρία Πηγή της Ζωής (Ζωοδόχος πηγή). Το νερό ως ένα κεντρικό στοιχείο ζωής συνδέεται με την αθανασία και από αυτή τη διάσταση έχει θαυμαστές μαντικές ικανότητες (πχ το έθιμο του Κλήδονα που ακόμα τηρείται σε πολλά Ελληνικά νησιά-Σίφνος Πάρος, Μικρές Κυκλάδες).

Για τις αγροτικές κοινωνίες το νερό θεωρείται φορέας παραγωγικότητας. Πολλές είναι οι θρησκευτικές συνήθειες που έχουν τις ρίζες τους στην αρχαιότητα, σχεδόν τόσο παλιές όσο και οι απαρχές της γεωργίας και συνδέονται με την παραγωγική δύναμη της βροχής. Όταν ορισμένες γεωργικές δραστηριότητες εμποδιζόνταν από συγκεκριμένες συνθήκες και οι άνθρωποι υπέφεραν από την έλλειψη νερού, οργάνωναν σε αγροτικές περιοχές *λιτανείες* για την πρόκληση βροχής και κρατώντας θαυματουργές εικόνες, προσεύχονταν στους αγρούς. Αυτές οι λιτανείες για τη πρόκληση βροχής είναι πολλοί γνωστές σε νησιά των Κυκλάδων (πχ Κέα) και την Κρήτη. Στην Κέα μάλιστα συνήθιζαν έως

πρόσφατα να οργανώνουν τέτοιου τύπου λιτανείες την άνοιξη, είτε για την πρόκληση βροχής ή ευχαριστήριες για την βροχή που είχε ήδη σταλεί από το Θεό. Στη Κρήτη λιτανείες για την πρόκληση βροχής τελούνται ακόμη (πρβλ Λιτανείες του 2000 στη Ζαρό και σε άλλες τοποθεσίες της Κρήτης).

Όλες αυτές οι συνήθειες πέρασαν από γενιά σε γενιά και ορισμένες από αυτές έγιναν τμήμα της «κοινής συνείδησης» των αγροτικών κοινωνιών. Είτε διατηρούνται εν μέρει είτε στο σύνολό τους αποτελούν αποδείξεις της αυτόχθονης γνώσης που χαρακτηρίζεται από ένα βαθύ σεβασμό για το περιβάλλον. Ανάμεσα στις μορφές της παραδοσιακής γνώσης η χρήση του νερού σαν δυναμικό εργαλείο στην καθημερινή ζωή είναι κοινή σε όλες τις αγροτικές περιοχές. Υδρόμυλοι ειδικά σε ορεινά τμήματα των νησιών χρησιμοποιούνταν για το άλεσμα των σιτηρών αλλά και άλλων υλικών. Αυτές οι παραδοσιακές συσκευές πολύ απλές στην κατασκευή τους αποτέλεσαν αναπόσπαστο τμήμα των ανθρώπων εξυπηρετώντας την τοπική οικονομία, την ανάπτυξη και την ποιότητα ζωής μιας κοινωνίας όντας και σημεία συνάντησης για τους κατοίκους των αγροτικών περιοχών. Πολλά τα παραδείγματα που μπορεί να δει κανείς ακόμη στα περισσότερα νησιά (πχ Κέα, Άνδρος κλπ).

2.2. Ιερά δένδρα και δοξασίες

Αναζωογονητικές και θεραπευτικές δυνάμεις

Σύμβολο της ευγονίας, ευζωίας και αθανασίας, η εικόνα του οποίου είναι σύμφωνα με τον Carl Gustav Jung ένα αρχέτυπο στο ατομικό και συλλογικό ασυνείδητο, το δένδρο συνδέθηκε πολύ στενά με τους ανθρώπους σε όλες τις εποχές. Η συμβολική έννοια του δένδρου έχει βαθιές ρίζες στις Ελληνικές κοσμογονικές αντιλήψεις, όντας ένα στοιχείο που συνδέει το κοινωνικό με το φυσικό περιβάλλον. Συνδυάζει πολλούς μύθους και λαϊκές πεποιθήσεις, παραδόσεις και πολιτισμικές αναπαραστάσεις. Το δένδρο με τα κλαδιά του να εκτινάσσονται προς τον ουρανό και τις ρίζες του βαθιά στη γη θεωρήθηκε ως ο σύνδεσμος ανάμεσα στον ουράνιο και τον κάτω κόσμο, συνδέοντας τα άνω με τα κάτω. Με αυτή την ιδιότητα συνδέεται με την αθανασία, την ευγονία και την αναζωογόνηση. Για αυτό και στην αρχαιότητα η λατρεία του ήταν τόσο έντονη. Πλήθος είναι οι απεικονίσεις των θεαίνων με δένδρα σε χρυσά Μινωικά και Μυκηναϊκά

δακτυλίδια. Τα δένδρα είναι κοντά στους θεούς και θεωρείται ότι έχουν ψυχή και κατοικούνται από πνεύματα (Δρυίδες) που πρέπει οι άνθρωποι να σέβονται. Από αυτήν την αντίληψη προέρχεται η ιδέα του θεϊκού και ιερού δένδρου καθώς επίσης και του ιερού άλσους που εξελίχθηκε σε θρησκευτικό θερμό. Πάμπολλα είναι τα παραδείγματα που έχουμε από την Μινωική Κρήτη.

Τα δένδρα συνδέθηκαν με το **πεπρωμένο ενός τόπου**, αλλά κυρίως με το πεπρωμένο των ατόμων. Σε πολλές Ελληνικές αγροτικές περιοχές υπήρχε η παράδοση-και σε ορισμένες ακόμη υπάρχει-να φυτεύουν ένα δένδρο κατά τη γέννηση ενός παιδιού. Στη συνέχεια το δένδρο έπρεπε να το περιποιούνται προσεκτικά για να εξασφαλίζεται η μακροζωία και η καλή υγεία του παιδιού. Τα δένδρα θεωρούνταν επίσης ως καταφύγια της ψυχής των νεκρών, Στην αρχαία Ελλάδα συνήθιζαν να φυτεύουν δένδρα πάνω από τους τάφους. Το έθιμο διατηρείται έως σήμερα. Το **ταφικό δένδρο** στην Ελλάδα είναι το κυπαρίσσι, σύμβολο πένθους από την Μινωική εποχή. Λόγω του σχήματός του θεωρήθηκε ότι εκφράζει την προσευχή και την αθανασία. Η ελιά επίσης χρησιμοποιήθηκε από τους αρχαίους Έλληνες στα νεκρικά και ταφικά έθιμα, καθώς επίσης και στα μυστήρια όπως αναφέρουν στις περιγραφές τους οι αρχαίοι ιστορικοί και συγγραφείς (Ηρόδοτος, Πανσανίας και Πλούταρχος).

Τα δένδρα θεωρούνται ότι έχουν αναζωογονητικές ιδιότητες και η **λατρεία** τους υπάρχει σε όλες τις περιόδους του Ελληνικού πολιτισμού. Ορισμένα τμήματα του δένδρου θεωρούνται ότι έχουν θαυματουργές ιδιότητες. Τα «**διαβασμένα**» (ευλογημένα) βάγια της Κυριακής των Βαΐων θεωρείτο ότι απομακρύνουν τα κακά πνεύματα. Στις αγροτικές περιοχές τα χρησιμοποιούσαν για να χτυπούν τους σωρούς των σπαρτών στα χωράφια, τα δένδρα και τα αμπέλια ενώ οι νοικοκυρές χρησιμοποιούσαν τα φύλλα της ελιάς και τα βάγια για να θυμιατίζουν για το «βάσκανο μάτι». Τα δένδρα θεωρούνταν ότι έχουν αναζωογονητικές δυνάμεις τις οποίες οι άνθρωποι επιθυμούν να αποσπάσουν ιδιαίτερα κατά τη Άνοιξη. Για αυτό ήταν συνηθισμένο έθιμο στις Κυκλάδες να δένουν κούνιες (αιώρες) από ένα τρυφερό δένδρο (ευγονία) και να κουνούν νεαρές γυναίκες για να

αποκτήσουν καλή τύχη. Το έθιμο τηρείται ακόμη στο νησί της Κύθνου την Κυριακή του Πάσχα.

Η λατρεία των δένδρων

Στην Ελληνική λαϊκή παράδοση υπάρχουν πολλά παραδείγματα ιερών δένδρων. Κοινωνικοί αλλά κυρίως θρησκευτικοί παράγοντες οδήγησαν τους ανθρώπους στον χαρακτηρισμό κάποιων δένδρων ως ιερών. Η πλειοψηφία τους βρίσκεται κοντά σε μοναστήρια, εκκλησίες ή άλλες περιοχές λατρείας. Παίρνουν τα ιερά χαρακτηριστικά τους είτε επειδή σχετίζονται με μαγικές και θεραπευτικές ιδιότητες ή επειδή ξεχωρίζουν από άλλα παρόμοια δένδρα. Το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα βρίσκεται στη Κρήτη, όπου υπάρχουν αειθαλή καταπράσινα πλατάνια. Το 1966 ένας Έλληνας Βοτανολόγος (Ελ. Πλατάκης) εντόπισε 29 πλατάνια του ίδιου είδους, ένα από αυτά στα Γόρτυνα, στο βόρειο τμήμα του κτιρίου όπου οι περίφημοι αρχαίοι νόμοι είχαν βρεθεί.

Υπάρχουν πολλοί τρόποι με τους οποίους οι άνθρωποι εκφράζουν την λατρεία τους στα δένδρα. Οι πιο συνηθισμένοι είναι οι προσευχές, το θυμίαμα, το κρέμασμα εικόνων και οι προσφορές στο κορμό και στα κλαδιά. Έτσι το δένδρο γίνεται ιερό καθώς αποτελεί την συμβολική επιφάνεια του Θεού ή κάποιου Αγίου. Πολλές είναι οι λαϊκές δοξασίες για ιερές εικόνες του Χριστού, της Παρθένου Μαρίας και κυρίως των Αγίων που βρίσκονται εκ θαύματος κοντά ή κάτω από ένα δένδρο. Σε αρκετές περιπτώσεις το πρόσωπο του αγίου εμφανίζεται κοντά ή και πάνω σε δένδρο, ενώ η ανέγερση μιας εκκλησίας ή ενός μοναστηριού συχνά συνδέεται με ένα δένδρο. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα βρίσκεται στη Κρήτη (πχ Αγία Μυρτιά στο Βυζαντινό Μοναστήρι της Παναγίας Παλιανής στο χωριό Βενεράτο του ν. Ηρακλείου, η οποία θεωρείται ότι έχει θεραπευτικές ιδιότητες, η πελώρια δρυς στο Μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής στα Απεζανά, η ροδιά στο μοναστήρι του Αγκαράθου κλπ)¹⁹. Υπολογίζεται ότι τα ιερά δένδρα στη Κρήτη είναι πάνω από 100. Στο νησί συναντάμε ένα από τα σπανιότερα παραδείγματα ιερών δένδρων που δεν συνδέονται με εκκλησία ή μοναστήρι. Είναι γνωστά ως «Οι μηλίτσες του Κόφινου» και εντοπίζονται σε ένα εξαιρετικά δύσβατο σημείο

¹⁹ Για περισσότερα παραδείγματα βλ. Νίκος Ψιλάκης, Μοναστήρια και ερημητήρια της κρήτης, τ.Α΄, Ηράκλειο 1994

του Όρους Ίδη. Νέοι άνθρωποι τα μαζεύουν στις 13 Σεπτεμβρίου, παραμονή της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού. Τα αφήνουν στο νερό για να κοκκινίσουν και την επόμενη μέρα τα τοποθετούν στα καλάθια με τον Τίμιο Σταυρό και τα λουλούδια. Τα ευλογημένα μήλα στη συνέχεια μοιράζονται στους παρευρισκόμενους από τον ιερέα, οι οποίοι τα φυλάνε στα σπίτια τους και τηγανητά μήλα προσφέρονται ως θεραπεία στις αρρώστιες, ή ως θυμίαμα για να διώξουν μακριά την αρρώστια. Τα μήλα γίνονται ιερά σύμβολα και αποτελούν τη βάση της μυστικιστικής σχέσης ανάμεσα στο δένδρο και τον άνθρωπο. Αυτή η σχέση για να αποδώσει, προϋποθέτει ένα είδος επαφής, το οποίο επιτυγχάνεται με διαφορετικούς τρόπους, είτε με το άγγιγμα του δένδρου (προσευχή και ύπνος κάτω από το δένδρο) είτε με το όφελος που υπάρχει από τη δύναμη των καρπών του. Όλες αυτές οι τελετουργίες αναπτύχθηκαν στο Αιγαίο από την προϊστορική περίοδο που το δένδρο θεωρείτο- και παραμένει- το σημαντικότερο σύμβολο μιας θρησκευτικής παράδοσης, εμπνευσμένης από τη φύση και τον ετήσιο κύκλο της βλάστησης.

Τοπικά έθιμα, λαϊκές παραδόσεις και τοπωνύμια συνδεδεμένα με δένδρα

Στις λαϊκές παραδόσεις βρίσκουμε πολλά στοιχεία λατρείας των δένδρων που σχετίζονται με αρχαίες προκαταλήψεις και Χριστιανικά θρησκευτικά σύμβολα. Το πιο σεβαστό δένδρο σε όλο το Αιγαίο είναι η **ελιά**. Πολλές είναι οι λαϊκές παραδόσεις και αφηγήσεις που αναφέρονται ή σχετίζονται με την ελιά ενώ αρκετές από τις τελετουργίες που συνδέονται μαζί της είναι ακόμη σε χρήση. Όλες συνδέονται με την επιθυμία των ανθρώπων να προστατέψουν το δένδρο και να εξασφαλίσουν την παραγωγικότητά του. Η πιο εντυπωσιακή είναι το «*πέτρωμα της ελιάς*» και συνδέεται με την έκθλιψη του ελαιοπολτού. Στο τέλος Ιουλίου ο καρπός της ελιάς είναι αρκετά δυνατός ώστε να φανεί αν θα έχει λάδι. Οι άνθρωποι πίστευαν ότι μέσα από συμβολικές πράξεις θα μπορούσαν να βοηθήσουν την ελιά να μείνει άθικτη μέχρι την περίοδο συγκομιδής. Στις 20 Ιουλίου συνήθιζαν να πηγαίνουν στους ελαιώνες πριν την ανατολή του ηλίου και να τοποθετούν πέτρες στα δένδρα²⁰.

Οι παραδοσιακοί άνθρωποι των αγροτικών περιοχών, λόγω της ιδιαίτερης σχέσης τους με το περιβάλλον και το τοπίο, έπλασαν αφηγήσεις που προσφέρουν απλές εξηγήσεις για

²⁰ Νίκος Ψιλάκης, *Λαϊκές τελετουργίες στην Κρήτη*, Ηράκλειο 2005

τον κόσμο γύρω τους. Οι **λαϊκές αφηγήσεις** για τα δένδρα είναι πολυάριθμες. Στις Κυκλάδες οι συκίες είναι επικίνδυνες για αυτούς που κοιμούνται στο κορμό τους, διότι ο Ιούδας κρεμάστηκε από μια συκιά.

Τα πολύ γερασμένα δένδρα έχουν «ξηρή καρδιά». Σύμφωνα με μια λαϊκή παράδοση στη Νάξο, κατά τη Σταύρωση του Χριστού όλα τα δένδρα έριχναν τα φύλλα τους σε ένδειξη πένθους. Μόνο η ελιά κράτησε τα δικά της, γιατί το πένθος της ήταν μέσα στη καρδιά της. Σύμφωνα με μια Κρητική λαϊκή αφήγηση, το ελαιόδεντρο είναι ευλογημένο γιατί ο Ιησούς Χριστός προσπάθησε να βρει καταφύγιο κάτω από το κορμό του που μούσκεψε από τα δάκρυά Του. Από τότε η ελιά θεωρείται το πιο ευλογημένο από όλα τα δένδρα και το λάδι της χρησιμοποιείται σε πολλές τελετουργίες.

Τα τοπωνύμια πολλών περιοχών παίρνουν το όνομά τους από δένδρα. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα προέρχεται από τις Κυκλάδες. Το όνομα «*Ορνός*» προέρχεται από την αρχαία λέξη «*Ερινεός*», που χρησιμοποιείται για την αγριοσυκιά, ένα τοπωνύμιο που ακόμα απαντιέται στη Κρήτη.

2.3. Τα αγροτικά τοπωνύμια ως φρουροί της μνήμης

Στην Ελλάδα, όπως συμβαίνει στις περισσότερες χώρες της Μεσογείου, τα τοπωνύμια των αγροτικών περιοχών συνδέονται στενά με τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά μιας περιοχής αλλά και με τις αγροτικές δραστηριότητες και τη γη, που καλλιεργείται. Τα περισσότερα τοπωνύμια των ελληνικών αγροτικών περιοχών αντικατοπτρίζουν τη μυθολογία, την ιστορία, τη θρησκεία, τις αξίες και λεπτομέρειες της καθημερινής ζωής, ονόματα προσώπων και διάφορα άλλα στοιχεία χαρακτηριστικά του ελληνικού κόσμου. Πολλές αγροτικές περιοχές διατηρούν τις αρχαίες ονομασίες τους προσφέροντας έτσι μια ολοκληρωμένη εικόνα της ανθρώπινης ιστορίας στη συγκεκριμένη περιοχή. Για τον λόγο αυτό πολλοί ερευνητές εκτιμούν ότι τα τοπωνύμια προσφέρουν ανεκτίμητες πληροφορίες για ένα συγκεκριμένο τόπο. Σύμφωνα με τον F. M. Powicke²¹ ένα τοπωνύμιο μπορεί να

²¹ Powicke, reviewing Armstrong, Mawer, Stenton and Dickins *The Place-Names of Cumberland* (1950-53) in *The English Historical Review* 69 (April 1954), p 312.

εμπλουτίσει τις ανακαλύψεις των αρχαιολόγων και των ιστορικών και μπορεί να διαφωτίσει για τη μορφή των οικισμών ή να βοηθήσει στην διερεύνηση των περιόδων ανθρώπινης κινητικότητας ή μετανάστευσης.

Τα τοπωνύμια περιέχουν φυσικά ή άλλα χαρακτηριστικά δηλωτικά ενός τόπου. Όπως συνέβη και σε άλλες χώρες που δεν έζησαν μεγάλης κλίμακας πολιτιστικές ή/και γλωσσικές αλλαγές, στην Ελλάδα διατηρούνται πολλά από τα αρχικά τοπωνύμια. Ακόμη και σε περιπτώσεις που έχουν υποστεί αλλαγές ή μετατροπές η αρχική σημασία δεν έχει λησμονηθεί. Γενικώς τα τοπωνύμια διακρίνονται για τον πλούτο και την ποικιλία τους. Στο παρόν κείμενο εξετάζονται όχι τόσο οι ρίζες των διαφόρων τοπωνύμιων στις Κυκλάδες και την Κρήτη αλλά κυρίως η τυπολογία τους και οι κατηγορίες τους πάντοτε από εθνολογική άποψη.

Πολλές αγροτικές τοποθεσίες διατηρούν τα αρχικά τους ονόματα (προϊστορικά, αρχαϊκά, ρωμαϊκά, Βυζαντινά και σε ορισμένες περιπτώσεις Βυζαντινά και Αραβικά). Όπως αναφέρθηκε παραπάνω το όνομα του χωριού *Μαΐνητες* της Άνδρου προέρχεται σύμφωνα με την τοπική παράδοση από τις Μαινάδες, τις φρενήρεις γυναικείες οπαδούς του Διονύσου. Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα: στις Κυκλάδες ένα τυπικό αγροτικό τοπωνύμιο είναι η λέξη *Πρωτόρια*, που προέρχεται από τη ρωμαϊκή λέξη *Πραιτώρια* (στρατόπεδα). Το ίδιο τοπωνύμιο συναντάται και στην Κρήτη. Το ίδιο και το τοπωνύμιο *Σαρακήνικο* (από τους Σαρακηνούς πειρατές), που απαντάται τόσο στις Κυκλάδες και στην Κρήτη.

Τα φυτά και τα δένδρα δανείζουν τα ονόματά τους σε διάφορες περιοχές. Τα *Φυτωνυμικά* είναι πολύ κοινά σε όλη τη νησιωτική Ελλάδα (για παράδειγμα Πλάτανος, Κυπαρίσσι, Ιτιά κλπ). Ορισμένα δένδρα (για παράδειγμα Αγριελιές -*Αγρελιές*) ή θάμνοι (*Μυρτιές*- *Μύρτος*) επίσης δανείζουν τα ονόματά τους σε περιοχές. Ορισμένα τοπωνύμια έχουν εξελιχτεί από αρχαία φυτικά ονόματα διατηρώντας όμως την αρχική τους σημασία. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω το τοπωνύμιο «*ορνός*» προέρχεται από παραφθορά του αρχαίου ονόματος «*ερινεός*» που αναφέρεται στην αγριοσυκιά και συναντάται τόσο στην Κρήτη όσο και στις Κυκλάδες. Το φυτό *ανάγυρος* (θάμνος με έντονα δύσοσμη μυρωδιά), η κοινή ονομασία του οποίου είναι στη Κρήτη *αζόγυρος* έχει δανείσει σε παραφθορά την ονομασία στο χωριό Αζογυρές του ν. Χανίων (που σημαίνει

τόπος γεμάτος από αζογύρους). Επειδή το φυτό αποπνέει φοβερή δυσοσμία, ιδιαίτερα όταν το αγγίζει κανείς ή όταν ο αέρας κουνάει τα κλαδιά του στην αρχαιότητα ήταν γνωστή η φράση «*μη κίνει τον ανάγυρο*», δηλαδή μην ανακινείς ζητήματα που θα αποβούν σε βάρος σου, φράση γνωστή ήδη από την αρχαιότητα ²².

Τα τοπωνύμια (*φυσιογνωμικά*) οφείλουν την ονομασία τους στη διαμόρφωση του εδάφους και σε άλλα φυσικά χαρακτηριστικά. Αυτό κυρίως συμβαίνει διότι οι άνθρωποι προσπαθούν να διακρίνουν τα γεωγραφικά χαρακτηριστικά ενός τόπου- για παράδειγμα εάν ένας τόπος είναι ορεινός ή βραχώδης (τοπωνύμιο *Χάρακας*, που σημαίνει πολύ μεγάλος βράχος), ή περιβάλλονται από ποταμούς (τοπωνύμιο *Νερά*) ή από πηγή (Καλή Βρύση, Κρύα Βρύση κλπ) ή από δεξαμενή νερού που συγκεντρώνει συνήθως το νερό φτωχής πηγής (τοπωνύμιο *Καβούσι* στην Κρήτη). Τα ανθρωπωνυμικά τοπωνύμια προέρχονται από ονόματα ανθρώπων κυρίως στις περιπτώσεις εκείνες που απαιτείται συγκεκριμένη διάκριση (πχ του Γιώργου, της Καλής, κλπ). Πολλοί μικροί αγροτικοί οικισμοί παίρνουν τα ονόματά τους από το όνομα του ιδρυτή ή του πρώτου οικιστή τους. Τα *ανδρωνυμικά* αυτά τοπωνύμια συχνά έχουν δοθεί όχι από τους ίδιους τους ιδρυτές αλλά από τους κατοίκους γειτονικών χωριών. Πολλοί από αυτούς τους οικισμούς διατηρούν τις ονομασίες τους ακόμη και όταν οι οικογένειες από τις οποίες πήραν το όνομα έχουν προ πολλού φύγει. Τέλος το κατεξοχήν στοιχείο που χαρακτηρίζει τα αγροτικά τοπωνύμια είναι αυτό που τα συνδέει με εκκλησίες και μοναστήρια. Για αυτό είναι συχνότατο το φαινόμενο να συναντάμε το ίδιο τοπωνύμιο σε διαφορετικές περιοχές σε όλη την Ελλάδα (Άγιος Κων/νος, Άγιοι Απόστολοι κλπ) .

Ποτάμια, λίμνες και άλλα υδάτινα συστήματα, βουνά και λόφοι, γέφυρες και φαράγγια, φύση και εδαφική γονιμότητα αποτυπώνονται στα τοπωνύμια που με τη σειρά τους απηχούν την τοπογραφική, γεωγραφική και φυσιογραφική κατάσταση μιας περιοχής.

²² Λυσιστράτη, 68

ΑΓΡΟΤΙΚΑ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΑ ΤΟΠΙΑ: ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

Τα αγροτικά πολιτιστικά τοπικά και κυρίως αυτά των νησιωτικών περιοχών εμπεριέχουν διαφορετικούς τύπους και ως εκ τούτου συνθέτουν ένα ευρύ πεδίο για μελέτη και έρευνα. Ιδίως στην περίπτωση της Ελλάδας, όπου τα τοπία έχουν λάβει τη διαμόρφωσή τους μέσω των αιώνων και έχουν μια βαρύνουσα αξία και σπουδαιότητα για τη μελλοντική βιώσιμη ανάπτυξη των περισσότερων περιοχών λόγω του υψηλού βαθμού σύνδεσης των κοινωνιών με την ίδια τη γη τους.

Τα ελληνικά αγροτικά πολιτιστικά τοπικά ακόμη και στις περιπτώσεις εκείνες που βρίσκονται υπό απειλή (πχ ερήμωση, οικοδόμηση, εκμετάλλευση φυσικών πόρων για οικονομικούς λόγους, μετατροπή αγροτικών και γεωργικών πρακτικών κλπ), δεν αποτελούν ένα αλλοτριωμένο στοιχείο ενός ρομαντικού παρελθόντος αλλά μια πραγματικότητα που απαιτεί άμεση προσοχή. Οι αξίες και οι εντάσεις τους, που αποτελέσαν, από εποχή σε εποχή, τη βάση της διαμόρφωσης του μεσογειακού χώρου, πάντοτε χαρακτηρίζονταν από μια πλατειά αντίληψη εξανθρωπισμού του περιβάλλοντος σε στενή σύνδεση με τα φυσικά στοιχεία και με το σεβασμό τους. Για τον λόγο αυτό τα τελευταία χρόνια μαρτυρούνται προσπάθειες σε ευρεία κλίμακα για την προστασία και συντήρηση του τοπίου και τη διατήρηση του για το μέλλον. Οι άνθρωποι συχνά αρχίζουν να εκτιμούν κάτι όταν αυτό βρίσκεται σε απειλή και οι πρόσφατες εκτεταμένες καλοκαιρινές πυρκαγιές (υπεύθυνες για τη καταστροφή τόσο του εδάφους όσο και των υδάτινων συστημάτων και τη σταδιακή ερημοποίηση) στις περισσότερες περιοχές της Μεσογείου είναι αψευδείς μάρτυρες γι αυτό. Στο έργο *«Μονοπάτια για τα Πολιτιστικά τοπία»* τονίζεται ότι «οι μακροπρόθεσμες συνέπειες αν και δεν είναι ακόμη εμφανείς έχουν εγείρει ζητήματα για το μέλλον του πολιτιστικού τοπίου. Η εξοχή έχει επί μακρόν θεωρηθεί υψηλής αξίας όμως η αγροτική πολιτική έτεινε να επικεντρώνεται στα φυσικά χαρακτηριστικά της. Η ιστορική της διάσταση ούτε έχει πλήρως κατανοηθεί, ούτε ως αποτέλεσμα έχει επαρκώς διερευνηθεί. Οι συντηρητές της κληρονομιάς έως πρόσφατα είχαν επικεντρωθεί στους αρχαιολογικούς χώρους και τα μνημεία, ασχολούμενοι με το τοπίο περισσότερο ως υπόβαθρο παρά ως αυθύπαρκτο σημαντικό στοιχείο».

Προσοχή πρέπει, επίσης, να δοθεί στο γεγονός ότι εξετάζοντας τα πολιτιστικά τοπία έχουμε να κάνουμε με διαδικασίες και κυρίως με διαδικασίες ζωής. Τα πολιτιστικά τοπία αλλάζουν λόγω γεωγραφικών, μορφολογικών ή κλιματικών λόγων. Ο χρόνος είναι επίσης σημαντικός διότι όλες οι αλλαγές, αργές ή ταχείς, συμβαίνουν στο χρόνο. Οι άνθρωποι επίσης επεμβαίνουν και διαμορφώνουν ή αλλάζουν το τοπίο στο οποίο ζουν εκούσια ή ακούσια. Ακόμη διαμορφώνουν το τοπίο στο μυαλό τους και γύρω από τις σκέψεις τους. Ο τρόπος με τον οποίο σκέφτονται οι άνθρωποι, τα πράγματα στα οποία πιστεύουν έχουν σημαντική επίδραση στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι χειρίζονται το τοπίο, πως χτίζουν και πως διαμορφώνουν το τοπίο. Πρέπει όμως να έχουμε στο μυαλό μας ότι το τοπίο ως έννοια είναι αποκλειστικά ανθρώπινη έμπνευση. Αφού λοιπόν το τοπίο είναι μια καθαρά ανθρώπινη έννοια και ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το τοπίο είναι σημαντικό τμήμα του. Γι αυτούς, που χειρίζονται το τοπίο επαγγελματικά, οι σκέψεις των ανθρώπων που ζουν στο τοπίο αυτό, πρέπει να είναι ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά. Το νοητό τοπίο, το τοπίο στο μυαλό των ανθρώπων, ως αποτέλεσμα της ιστορίας του τοπίου και της τρέχουσας κατάστασης των ανθρώπων που ζουν στο τοπίο αυτό, δεν είναι μόνο αποφασιστικό για την κατανόηση του τοπίου και πως αυτό διαμορφώθηκε αλλά και για το σχεδιασμό της μελλοντικής ανάπτυξης, για τη διαχείριση της αλλαγής και τη διαδικασία της αλλαγής. Στο πλαίσιο των ανωτέρω ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στην σύγχρονη κατανάλωση των πολιτιστικών τοπίων κυρίως εξαιτίας του τουρισμού που παραμένει ο σημαντικότερος υποστηρικτής του πολιτισμού. Είναι γνωστό ότι οι τουρίστες κυρίως επισκέπτονται τοποθεσίες για τα μνημεία και το τοπίο. Γι αυτό και η προστασία των πολιτιστικών τοπίων είναι αποφασιστικής σημασίας. Όσον αφορά στα αγροτικά τοπία των νησιών ο ισχυρός σύνδεσμος με την τουριστική ανάπτυξη πρέπει να τονιστεί. Οι φυσικοί και πολιτιστικοί πόροι αποτελούν τη βάση της τουριστικής ανάπτυξης. Ριζικές αλλαγές ή καταστροφές αυτών των χώρων δημιουργούν δυσμενείς συνθήκες από τις οποίες ο τουρισμός εξαρτά την ύπαρξή του.

Τα αγροτικά πολιτιστικά τοπία είναι σημαντικά για το μέλλον. Παρουσιάζουν μοντέλα που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δημιουργηθούν νέες στρατηγικές, τεχνολογικών και κοινωνικών διαδικασιών που θα παράγουν βιώσιμα και αειφόρα περιβάλλοντα. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στο παρελθόν οι σχέσεις μεταξύ οικονομικού

και φυσικού κεφαλαίου διατηρούνταν λόγω των πολιτιστικών κεφαλαίων²³, των παραδοσιακών τοπίων και των πολύπλευρων σχέσεων τις οποίες οι άνθρωποι είχαν προς το περιβάλλον και από το οποίο απέκτησαν ανεκτίμητη γνώση για βιώσιμους σχεδιασμούς.

Τα πολιτιστικά τοπία εμπεριέχουν ένα τεράστιο **περιβαλλοντικό κεφάλαιο**. Όπως τονίζει η οργάνωση EEAC: «Η εντυπωσιακή ποικιλία του Ευρωπαϊκού πολιτιστικού τοπίου και ο πλούτος της βιοποικιλότητας που περιλαμβάνει, εξαρτώνται από διαφορετικούς συνδυασμούς του εδάφους, τα υπέργεια ύδατα (και συστήματα διαχείρισης υδάτων που αναπτύχθηκαν δια μέσου των αιώνων), τα παραδοσιακά είδη τροφής και ποικιλιών σιτηρών, καθώς επίσης και από την ανθρώπινη ικανότητα να τα χρησιμοποιεί και να τα συνδυάζει με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργεί σημαντικά και ευέλικτα οικοσυστήματα». Επίσης συνθέτουν ένα σημαντικό **κοινωνικό κεφάλαιο**. Παραθέτουμε «μια πλειοψηφία των ευρωπαϊών κατοίκων ζει (και συχνά εργάζεται) σε αγροτικές και ημι-αγροτικές περιοχές. Τέτοιες περιοχές περιέχουν μια ποικιλία διαφορετικών κοινοτήτων που χαρακτηρίζονται από διάφορες ταυτότητες και πολιτιστικά ρεπερτόρια, που συνδέονται από μια κλίμακα κοινών δικτύων συλλογικής μνήμης και κοινών προκλήσεων. Τέτοια δίκτυα κατέχουν επίσης την ικανότητα να επιλύουν κοινά προβλήματα συχνά μέσω καινοτομικών λύσεων που έχουν επινοηθεί σε τοπικό επίπεδο. Το παράδοξο της παλαιάς αγροτικής και γεωργικής πολιτικής ήταν ότι απέτυχε να λάβει υπόψη της αυτό το πλούσιο και ποικίλο κοινωνικό κεφάλαιο». Η διατήρηση και ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου στις αγροτικές περιοχές είναι αποφασιστικής σημασίας για τους νέους ανθρώπους ώστε να ενθαρρυνθούν να πιστέψουν ότι οι αγροτικές περιοχές έχουν ένα πραγματικό μέλλον.

Το **οικονομικό κεφάλαιο** δεν πρέπει να αγνοηθεί. Ορισμένες αγροτικές περιοχές έχουν να επιδείξουν επιχειρήσεις και δραστηριότητες, οι οποίες συνήθως αρθρώνονται γύρω από ένα ή περισσότερα ειδικά προϊόντα, (πχ. παραγωγή τυριού σε ορισμένα νησιά, ελαιόλαδο στην Κρήτη, τοπικά φυτά και παραδοσιακά διατροφικά προϊόντα, κλπ). Σε πολλές αγροτικές περιοχές, ο τουρισμός και η διασκέδαση αποτελούν έναν σημαντικό οικονομικό παράγοντα. Ως εκ τούτου τα πολιτιστικά τοπία είναι πολύ περισσότερο από

²³ Cultural landscape as a model for ecology and economy integration, BioScience, Vol.50 No.4

μια ελκυστική ιδέα για την οικολογία του τοπίου. Αποτελούν ένα ιδιαίτερο στοιχείο της πολιτιστικής ταυτότητας και για να διατηρηθούν, η κατανόηση των απόψεων των κοινωνικών ομάδων που τα έχουν διαμορφώσει αποτελεί τη μεγαλύτερη πρόκληση. Παρά τις προσπάθειες που έχουν καταβληθεί τις τελευταίες δεκαετίες, το κρίσιμο ερώτημα παραμένει και αφορά όχι μόνο στο είδος των πολιτικών που χρειάζονται για να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους αλλά και στους μηχανισμούς που θα εξασφαλίσουν την αποτελεσματική εφαρμογή των πολιτικών. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για τα αγροτικά τοπία των νησιών που είναι περισσότερο ευαίσθητα στις περιβαλλοντικές αλλαγές ως μέρος της γενικής διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Αυτή είναι η μεγαλύτερη πρόκληση για τις παρούσες και μέλλουσες γενεές.

ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ANTROP, M., Why landscapes of the past are important for the future, *Landscape and Urban Planning* 70 (2005), σσ. 21-34
- ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ, Δημήτρης, *Αιγαιοπελαγίτικη Αρχιτεκτονική υπό ανήσυχη οπτική γωνία*, Αθήνα 1975 (4^η έκδοση)
- BERIATOS, Elias, Uncontrolled Urbanization, Tourism Development and Landscape Transformation in Greece, 44th *ISOCARP Congress* 2008
- BROSSE Jaques, The sacred tree, *UNESCO Courier*, Jan. 1989
- Cultural landscape as a model for ecology and economy integration, *BioScience*, Vol.50 No.4
- ESTEBAN Zamora A and PULGAR Luque E., Man makes Space, Space makes Man στο dr. E. Karpodini-Dimitriadi (ed) *Ethnography of European Traditional Cultures: Society, Cultural Tradition, Built Environment, European Seminar II-proceedings*, Αθήνα, 1996
- FAEGRI Knut, *The Cultural Landscape: Past, Present and Future*, ed. Hilary H. Birks, Cambridge University press 1988.
- FORBES Hamish, *Meaning and Identity in a Greek Landscape: An Archaeological Ethnography*, Cambridge University Press
- HABER, W, *Concept, Origin, and Meaning of Landscape*. UNESCO's *Cultural Landscapes of Universal Value: Components of a Global Strategy*. UNESCO, New York, 1995
- HOLCOMB Briaval, Gender and heritage interpretation, *Contemporary issues in Heritage and Environmental interpretation*, David Uzell & Roy Ballantyne (eds), London UK 1998
- MARMARAS Elias, Influences of customs in the formation of the Cycladic vernacular settlements, στο dr. E. Karpodini-Dimitriadi (ed) *Ethnography of*

- European Traditional Cultures: Society, Cultural Tradition, Built Environment, European Seminar II- proceedings*, Αθήνα, 1996
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Μάρω, Το δένδρο στην ελληνική Μυθολογία, *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, εκδ. 30 Νοεμβρίου 2003
 - Project: *Unlocking Historic Landscapes in the Eastern Mediterranean*: Principal investigator: *Professor J Crow, School of History, Classics, and Archaeology, University of Edinburgh* Co-Investigator: *Dr Sam Turner, School of Historical Studies, University of Newcastle upon Tyne*
 - Paysage au pluriel; pour une approche ethnologique des paysages, *Collection Ethnologie de la France, Cahier 9*
 - ΣΠΑΝΑΚΗΣ Γ. Στέργιος, Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων, τ. Α', Ηράκλειο 1991
 - STEWART Pamela J. and Andrew STRATHERN (eds.), *Landscape, Memory and History: Anthropological Perspectives*, London: Pluto Press, 2003
 - TAYLOR Ken, Cultural landscape as open air museum, *Humanities Research* Vol. 10 No. 2, 2003, pp 51-61.
 - TERKENLI Theano S., *New landscape spatialities: the changing scales of function and symbolism*, Department of Geography University of the Aegean, Λέσβος
 - ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Δημήτρης, *Ελληνική παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (σύμβουλος και συντονιστής) τ. 2, Κυκλάδες και μεμονωμένα τεύχη με διάφορους συγγραφείς για την Άνδρο, Μύκονο, Νάξο, Πάρο, Σαντορίνη, Σίφνο, Σύρο, Τζιά (Κέα), Τήνο, Κρήτη, εκδ. ΜΕΛΙΣΣΑ 1982-1991
 - Ψιλάκης Νίκος, *Μοναστήρια και Ερημητήρια της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1994
—, *Λαϊκές Τελετουργίες στην Κρήτη*, Ηράκλειο, 2005
 - UNESCO MAB report series No. 55 Paris 13-16 June 1983
 - UNESCO, World Water Day 2006, Water and Culture

